

**ԹՈՒՐՔ-ԻՍՐԱՅԵԼԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ
ԴԻՆԱՄԻԿԱՆ 1980-1991 ԹԹ.**

Թուրք-իսրայելական հարաբերությունները մեծ կարևորություն ունեն թե՛ գիտական, և թե՛ քաղաքական առումներով: Այդ հարաբերությունները Մերձավորարևելյան քաղաքական զարգացումների կարևոր բաղկացուցիչն են: Երկկողմանի կապերը միշտ էլ գտնվել են տարածաշրջանային երկրների և համաշխարհային գերտերությունների ուշադրության կենտրոնում՝ հաշվի առնելով դրանց առանցքային նշանակությունն այնպիսի կարևոր տարածաշրջանում, ինչպիսին Մերձավոր Արևելքն է: Երկու պետությունների միջև կես դարից ավել շարունակվող համագործակցությունն ընդգրկում էր գրեթե բոլոր ոլորտները՝ քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական ու ռազմական, ընդ որում՝ գերակայող էր ռազմական ոլորտը՝ հատկապես 20-րդ դարի վերջին և 21-րդ դարի սկզբին:

Պետության ստեղծման առաջին իսկ օրվանից Իսրայելի համար առաջնահերթ խնդիր է եղել համագործակցել Թուրքիայի և տարածաշրջանային ոչ արաբական այլ պետությունների հետ: Թուրքիան զարգանում էր աշխարհիկ կանոններով, այդ իսկ պատճառով այդքան էլ լավ հարաբերությունների մեջ չէր հարևան արաբական պետությունների հետ՝ հաշվի առնելով պատմական բազմաթիվ իրադարձություններ՝ Օսմանյան բազմադարյա տիրապետություն, Ալեքսանդրետի սանջակի խնդիրը, ջրի հիմնախնդիրը և այլն: Թուրքիան նաև արևմտամետ կողմնորոշում ունեցող պետություն էր, ինչը և մեծապես պայմանավորեց թուրք-իսրայելական հարաբերությունների սկզբնավորումն ու զարգացումը:

Թուրք-իսրայելական հարաբերություններում եղել են անկումների և վերելքների շրջաններ: 1949-1980-ական թթ. կարելի է համարել երկու երկրների հարաբերությունների պասիվ զարգացման շրջան: Մինչև 1982 թ. Թուրքիան փորձում էր իր հարաբերությունները հավասարակշռել մի կողմից՝ Իսրայելի և Արևմուտքի, իսկ մյուս կողմից՝ արաբական (իսլամական) աշխարհի հետ: 1973 թ. արաբա-իսրայելական պատերազմի հետևանքով առաջացած համաշխարհային էներգետիկ ճգնաժամը բացասաբար անդրադարձավ նաև Թուրքիայի վրա, ինչը նպաստեց արաբական աշխարհի, ինչպես նաև Պաղեստինի ազատագրման կազմակերպության (ՊԱԿ) հետ համագործակցության ձևավորմանը: Այդ հանգամանքը, իհարկե, բացասաբար ընկալվեց Իսրայելում: 1980-ական թթ. սկզբին երկկողմանի հարաբերություններում նկատվեց սառեցում, որը կապված էր Իսրայելի՝ Լիբանանում վարած քաղաքականության և Թուրքիայի տնտեսական խնդիրների հետ: Թուրք-իսրայելական հարաբերությունների ընթացքը 1980-91 թթ. կարևոր է այն առումով, որ այս շրջանում տարածաշրջանային և արտատարածաշրջանային իրադարձությունների համատեքստում հարաբերությունները մեծ փոփոխությունների ենթարկվեցին՝ աստիճանաբար վերածվելով սերտ ռազմավարական համագործակցության: Այս շրջանում էր, որ ավարտվեց 1973 թ. նավթային ճգնաժամի հետևանքով ի հայտ եկած «Արաբական հզորության դարաշրջանը»՝ մեծապես խթանելով հարաբերությունների զարգացմանը:

1980 թ. սեպտեմբերին Կնեսետը հայտարարեց, որ միավորված ու ամբողջական Երուսաղեմն Իսրայելի մայրաքաղաքն է, այսինքն՝ մայրաքաղաքը Թել Ավիվից տեղափոխվում էր Երուսաղեմ: Իսրայելի այս քայլն արժանացավ Թուրքիայի խիստ քննադատությանը, որը մեծապես կրճատեց իր դիվանագետների թիվն Իսրայելում: Տասնհինգ մուսուլմանական երկրների դիվանագիտական ներկայացուցիչներ և ՊԱԿ-ը

Թուրքիայի վարչապետից պահանջեցին խզել Իսրայելի հետ ամեն տեսակի կապերը: Թուրքիայի վարչապետը մերժեց նրանց պահանջը, բայց փոխարենը ղեկտեմբերի 3-ին Թել Ավիվից հետ կանչեց Անկարայի ժամանակավոր հավատարմատարին և Իսրայելին կոչ արեց հետևել իր օրինակին³⁶⁴: Դեռ ավելին, Թուրքիան սկսեց աջակցել այդ ընթացքում արաբների կողմից առաջ քաշած բանաձևերին: Անկարան նվազեցրեց Իսրայելում դիվանագիտական ներկայացուցչության մակարդակը՝ հասցնելով այն «խորհրդանշականի», որն էլ և նախատեսում էր երկրի դիվանագիտական ներկայացուցչի պարտականությունների իրականացումը դեսպանատան երկրորդ քարտուղարի կողմից: Այս մասին իսրայելական կողմին տեղեկացվել էր նոյեմբերի 26-ին³⁶⁵: Նման քայլի հիմնական պատճառ հայտարարվեց մերձավորարևելյան քաղաքական հարցերի նկատմամբ Իսրայելի «անընդունելի» դիրքորոշումը: Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարության ներկայացուցիչն ընդգծեց, որ այդպիսի դիվանագիտական հարաբերությունները կշարունակեն գոյատևել «փոխադարձ հիմքերով»³⁶⁶: Այս քայլը, անկասկած, համարվում է թուրք-իսրայելական հարաբերությունների պատմության ողջ ընթացքում երկկողմանի հարաբերություններին հասցված ամենաուժեղ հարվածը: Այն ամբողջությամբ տեղավորվում էր տարածաշրջանային ճգնաժամի շրջանակում, որն արտահայտվեց Իրանում իսլամական հեղափոխությամբ, իրան-իրաքյան պատերազմով, հետագայում Եգիպտոսի նախագահ Անվար Սադատի սպանությամբ և այլնով: Այդ ճգնաժամը չէր կարող չանդրադառնալ նաև թուրք-իսրայելական հարաբերությունների վրա:

Այս շրջանում հարաբերություններում առաջացած լարվածությունն ապացուցեց, որ համագործակցությունը՝ հիմնված միայն ընդհանուր սպառնալիքի դեմ պայքարի վրա՝ Խորհրդային Միություն, Միրիա³⁶⁷, պաղեստինյան ահաբեկչություն և այլն, բավարար չէ հարաբերություններին կայուն ընթացք հաղորդելու համար: Սակայն տարածաշրջանում իրավիճակի կարգավորման հետ զուգընթաց աստիճանաբար կարգավորվում էին նաև թուրք-իսրայելական հարաբերությունները: Անկարան, կրկին ղեկավարվելով ռազմական վերնախավի կողմից, պահպանեց ռեալիզմն իր արտաքին քաղաքականության մեջ և արդեն 1982 թ. փետրվարին չքվեարկեց ՄԱԿ-ի՝ Իսրայելի կողմից Գոլանի բարձունքների գրավումը քննադատող բանաձևի օգտին: Մինչդեռ 1982 թ. Լիբանան իսրայելական ուժերի ներխուժումից հետո Թուրքիան սկզբնական շրջանում խստորեն քննադատում էր Իսրայելին, որը տևեց մինչ այն պահը, երբ Իսրայելի կողմից Թուրքիային տրամադրվեցին ASALA³⁶⁸-ի անդամների մասին օգտակար տեղեկություններ: Կարելի է ասել նաև, որ սա ՄԱԿ-ում իսրայելամետ քվեարկության համար փոխհատուցումն էր Թուրքիային: Նույն

³⁶⁴ Yavuz H. M., “Turkish-Israeli Relations Through the Lens of the Turkish Identity Debate,” *Journal of Palestine Studies*, vol. XXVII, №1, Autumn 1997, Issue 105, p. 24.

³⁶⁵ Timeline of Turkish-Israeli Relations, 1949-2006, The Washington Institute for Near Policy, Available [Online]: <https://www.box.com/shared/8r04vks4li>

³⁶⁶ Ibid.

³⁶⁷ Ե՛վ Թուրքիան, և՛ Իսրայելը Միրիայի հետ ունեին բազմաշերտ տարածայնություններ: Թուրքիան, բացի ջրային հակասություններից ու քրդական հիմնախնդրից, ուներ նաև տարածքային խնդիր՝ կապված Ալեքսանդրետի սանջակի հետ, իսկ Իսրայելը՝ կապված Գոլանի բարձունքների հետ, որը գրավել էր 1967թ. պատերազմի ընթացքում:

³⁶⁸ ASALA՝ Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia (Հայաստանի Ազատագրության Հայ Գաղտնի Բանակ), այն ռազմաքաղաքական ընդհատակյա կազմակերպություն էր: Ստեղծվել է 1975 թ.: Նպատակն էր զինյալ գործողություններով համաշխարհային հասարակության ուշադրությունը հրավիրել Հայկական Հարցի վրա, թուրքական պետությանը ստիպել ճանաչել 1915-23 թթ. ցեղասպանությունը և բռնագրավված Արևմտյան Հայաստանը վերադարձնել նրա իսկական տիրոջը՝ հայ ժողովրդին:

տարում Լիբանանում պաղեստինցիների դեմ ռազմական գործողությունների ընթացում իսրայելցիները ձեռքակալեցին ASALA-ի անդամ բազմաթիվ հայերի և գրավեցին նրանց բազաները, որոնցում պահվում էին շատ արխիվային նյութեր: Թուրքերը շատ հետաքրքրված էին ASALA-ի մասին յուրաքանչյուր տեղեկությամբ, ինչը նրանց տրամադրեց Իսրայելը³⁶⁹:

Ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ հետագայում էլ Թուրքիայի հետ իր դաշնակցային կապերը պահպանելու համար Իսրայելն սպիտված էր «մի կողմ դնել իր բարոյականությունը»³⁷⁰: Նյու Յորքում ու Վաշինգտոնում Թուրքիան հաջողությամբ ստանում էր հրեական լոբբիի աջակցությունն ամերիկացիների հետ կապերն էլ ավելի ամրացնելու ու Խորհրդային Միության փլուզումից հետո Մերձավոր Արևելքում Թուրքիայի ռազմավարական կարևորությունը ընդգծելու հարցում: Իսրայլամետ խմբավորումներն սկսել էին սատարել Թուրքիային հակահայկական քաղաքականության հարցում և նրա հետ միասին պնդում էին, թե իբր 1915 թ. թուրքերի կողմից մեկ ու կես միլիոն հայերի ջարդը չի կարելի որակել որպես ցեղասպանություն³⁷¹: 1987 թ. օգոստոսին հրեական լոբբին մեծ ջանքեր գործադրեց ԱՄՆ Կոնգրեսին համոզելու, որ վերջինս դեմ քվեարկի ապրիլի 24-ը որպես հայկական ջարդերի զոհերի հիշատակի օր ճանաչելու բանաձևին³⁷²: Ռոբերտ Ֆիսկն անդրադառնում է նաև ճանաչված իսրայելցիների կողմից այս փաստն ամոթաբար ժխտող դեպքերի. մասնավորապես նա բերում է պրոֆեսոր Էֆրաիմ Ինբարի օրինակը, ով, ըստ հեղինակի, Վաշինգտոնում «անբարո» կերպով ասաց. «Այս հարցի կապակցությամբ ես ոչ մի հստակ բան ասել չեմ կարող», և Կոնգրեսի հրեա-ամերիկացի անդամներն այնքան հեռուն գնացին, որ հայտարարեցին, թե հայկական ցեղասպանություն տեղի չի ունեցել: Բայց, ինչպես հեղինակն է նշում, հրեաների շարքերում կային նաև խիզախներ, ովքեր խոստովանում էին պատմական ճշմարտությունը՝ օրինակ Կնեսեթի արտաքին գործերի ու պաշտպանության կոմիտեի անդամ Յոսի Սարիդը³⁷³:

Ինչևէ, 1982 թ. լիբանանյան դեպքերից հետո կարելի է խոսել թուրք-իսրայելական հարաբերություններում ճգնաժամի հաղթահարման մասին: Ինչպես 1983 թ. նշել է «Մայր Հայրենիք կուսակցության» առաջնորդ Թուրգութ Օզալը՝ «Իսրայելի հետ գործնական կապերն անհրաժեշտ են՝ որպես ապագայի իրադարձությունների համար պատուհան, և որպեսզի Թուրքիան ստանձնի մերձավորարևելյան խնդիրները կարգավորելու դեր, այդ պատուհանը պետք է բաց լինի»³⁷⁴: Այս շրջանում թուրք-իսրայելական հարաբերությունների վրա ունեցած իրենց ազդեցությամբ մեծ կարևորություն ունեն տարածաշրջանային մի շարք զարգացումներ: 1980-ական թթ. կեսերին սկսված նավթային հասույթների նվազման հետ մեկտեղ, նվազեց նաև տարածաշրջանի գրավչությունը Թուրքիայի համար: Թուրքիայի տարածաշրջանային արտահանման ցուցանիշն սկսեց հետզհետե իջնել (1987 թ.՝ 27 տոկոս, 1993 թ.՝ 14 տոկոս): Նույն ժամանակաշրջանում ներկրման ցուցանիշը 19 տոկոսից նվազեց՝ հասնելով 11 տոկոսի: Իհարկե, քանի որ Թուրքիան նավթի ներկրման կարիք ուներ, որոշ մերձավորարևելյան երկրներ

³⁶⁹ Fisk R., "Jerusalem Draws in the Turks to Spy on Arab Foes," *The Independent of London*, Beirut, February 1999, Available [Online]: <http://www.flw.ugent.be/cie/Palestina/palestina36.htm>

³⁷⁰ Ibid.

³⁷¹ Ibid.

³⁷² Evriviadis M. L., "The Hegemonic Turkish-Israeli Axis," Athens: E.K.O.M.E. Society for Social and Economic Studies, 1998, Research Paper E962, p. 8.

³⁷³ Fisk R., "Jerusalem Draws in the Turks to Spy on Arab Foes", *The Independent of London*, Beirut, February 1999, Available [Online]: <http://www.flw.ugent.be/cie/Palestina/palestina36.htm>

³⁷⁴ Aykan M. B., "The Palestinian Question in Turkish Foreign Policy from the 1950s to the 1990s," *International Journal of Middle East Studies*, vol. 25, № 1, February 1993, p. 103.

շարունակում էին մնալ իր կարևոր առևտրային գործընկերները, դեռ ավելին՝ Թուրքիայի կառավարությունը ջանքեր չէր խնայում դիվերսիֆիկացնելու ներմուծումները: Միննույն ժամանակ, 1980-ական թթ. քրդական հիմնախնդիրն ու ջրի խնդիրն արդեն լարվածություն էին առաջացրել Թուրքիայի և իր մերձավորարևելյան հարևանների միջև: Եփրատ ու Տիգրիս գետերի ջրերի օգտագործումն սկսել էր խնդիրներ հարուցել Անկարայի՝ Դամասկոսի ու Բաղդադի հետ հարաբերություններում³⁷⁵: Մասնավորապես այդ խնդիրները կապված էին Թուրքիայի հարավարևելյան մասում 1983 թ.-ից GAP-ի (Հարավարևելյան Անատոլիայի նախագծի) նախաձեռնությամբ: Քանի որ GAP նախագծի ջրամբարները շարունակում էին ավելանալ, վարչապետ Թուրգութ Օզալը, փորձելով մեղմել Սիրիայի հետ տարաձայնությունները ջրի հիմնախնդրի հետ կապված, սփոփում էր վերջինիս՝ խոստանալով, որ Սիրիան Եփրատ գետից կստանա վայրկյանում առնվազն 500 քառ./մ ջուր³⁷⁶: Ի հավելումն ջրի խնդրի՝ Սիրիայի որոշումը՝ ապաստան տալ PKK³⁷⁷-ի առաջնորդ Աբդուլլահ Օջալանին 1980 թ. սեպտեմբերի 12-ին Թուրքիայում տեղի ունեցած հեղաշրջումից հետո, ավելացրեց լարվածությունը երկու երկրների հարաբերություններում³⁷⁸: Թեև պետք է նշել, որ Սիրիան, Թուրքիան, Իրանը և Իրաքը, իրենց ընդհանուր շահերից ելնելով, միասին շարունակում էին համագործակցել քրդական հիմնախնդրի հարցում՝ քրդական պետության ստեղծմանը խոչընդոտելու համար: Բայց, ի տարբերություն Թուրքիայի ու Իրաքի, Սիրիան այդչափ անհանգստացած չէր քրդական գործոնով, քանի որ վերջիններս Սիրիայում չէին պայքարում ինքնիշխանություն ստանալու համար³⁷⁹: Այս հարցի շրջանակներում 1987 թ. վարչապետ Թուրգութ Օզալի կողմից Դամասկոս կատարած այցի ընթացքում Սիրիան ու Թուրքիան նույնիսկ ստորագրեցին անվտանգության արձանագրություն: Սակայն, երկու երկրների միջև հակասությունները լուծելու առումով արձանագրությունն իրականում այնքան էլ հաջողված չէր, և Դամասկոսը շարունակում էր ժխտել, որ PKK-ի առաջնորդը գտնվում է Սիրիայում³⁸⁰: Տարածաշրջանային այս զարգացումները, իհարկե, ուղղակիորեն ազդում էին Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության վրա և ուղիղ համեմատական էին թուրք-իսրայելական հարաբերություններին, որոնք այդ ժամանակ սերտ համագործակցային հարաբերությունների բնույթ կրելու էլ ավելի մեծ ներուժ, նախադրյալներ ու դրդապատճառներ ունեին:

Հարաբերությունների վերականգնումն սկսվեց դիվանագիտական կապերի նախկին մակարդակի վերականգնմամբ: Արդեն 1985 թ. Իսրայելում Թուրքիայի գործերի հավատարմատարի պաշտոնն ստանձնած դիվանագետը հանդես է գալիս որպես

³⁷⁵ Bölükbaşı S., “Turkey Challenges Iraq and Syria: The Euphrates Dispute,” *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, vol.16, № 2, pp. 9-32.

³⁷⁶ Kirişçi K., “Turkey and the Muslim Middle East”, // ed. by Alan Makovsky and Sabri Sayari, “Turkey’s New World,” *Changing Dynamics in Turkish Foreign Policy* //, The Washington Institute for Near East Policy, 2000, p. 40.

³⁷⁷ Kurdistan Worker’s Party՝ Partia Karkaren Kurdistan՝ Քուրդիստանի քանվորական կուսակցություն:

³⁷⁸ Olson R., “Turkey-Syria Relations since the Gulf War: Kurds and Water,” *Middle East Policy*, vol. 5, № 2, 1997, pp. 169-170.

³⁷⁹ Muslih M., “Syria and Turkey”: *Uneasy Relations* // ed. by Henry J. Barkey, “Reluctant Neighbour”: *Turkey’s Role in the Middle East*//, US Institute of Peace Press, Washington D.C., 1996, p. 122.

³⁸⁰ Կարծիք կար, որ արձանագրությունը ստորագրելուց հետո Սաադն Օջալանին ժամանակավորապես ուղարկել էր Լիբանան՝ Բեքաայի հովիտ: Տես՝ Olson R., “Turkey-Syria Relations ...”, pp. 169-70.

խորհրդական, իսկ 1986 թ. սեպտեմբերի 5-ին՝ որպես դեսպան³⁸¹: Նույն տարում սկիզբ առավ նաև տնտեսական համագործակցությունը՝ մասնավորապես գյուղատնտեսական ոլորտում³⁸²:

1986 թ. սեպտեմբերի 6-ին Ստամբուլի սինագոգի վրա ահաբեկչություն իրականացվեց, որն առաջին անգամ նոր սպառնալիք էր երկկողմ հարաբերությունների համար, երբ ի հայտ եկան ծայրահեղական խմբավորումների կողմից ընտրված պայքարի նոր մեթոդներ: Երկու ահաբեկիչ ատրճանակներից կրակ բացեցին անցորդների վրա, ինչպես նաև օգտագործեցին նռնակներ: Ահաբեկչությանը զոհ դարձավ 21 մարդ³⁸³: Այնուհանդերձ, այս ամենից թուրք-իսրայելական հարաբերությունների ընդհանուր ուղղությունը չփոխվեց, քանի որ տարածաշրջանային իրադրությունն այլ հրամայականներ էր թելադրում: Ստամբուլում իրականացված ահաբեկչությունն ունեցավ, ավելի շուտ, կազմակերպիչների սպասածի հակառակ ազդեցությունը:

1980-ական թթ. վերջերին առաջին անգամ երկկողմ հարաբերությունների պատմության մեջ երկրները՝ որպես հարաբերությունների ամրապնդման գործոն, սկսեցին շեշտը դնել հնարավորինս բազմաշերտ ոլորտներում փոխշահավետ համագործակցություն ձևավորելու վրա: Այդ ամենն ավելի վառ արտահայտվեց 1986 թ. Թուրքիայի և Իսրայելի միջև ուղիղ օդահաղորդակցման բացմամբ³⁸⁴: Երկկողմ կապերի նոր ուղղվածության շնորհիվ առաջին անգամ ստեղծվեց այնպիսի իրավիճակ, երբ կնքված պայմանագրերի արժեքը գերազանցում էր հասարակական կարծիքի բացասական տրամադրվածությունից բխող ներքին անկայունության վտանգը³⁸⁵: Տվյալ իրավիճակը երկրների միջև հարաբերությունների զարգացման հիմք հանդիսացավ, որը համագործակցության բոլոր ասպարեզներում նշանակալի հաջողության գրավականն էր: Դրա վառ օրինակն էր այդ ժամանակ սկիզբ առած առևտրային շրջանառության աճը³⁸⁶:

1987 թ. սեպտեմբերին Թուրքիայի ու Իսրայելի արտաքին գործերի նախարարներ Վ. Հալեֆոդուն ու Շ. Պերեսը հանդիպեցին ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայում՝ վերականգնելով երկու պետությունների բարձր ղեկավարության միջև կապերը, որոնք ընդհատվել էին շուրջ 30 տարի առաջ³⁸⁷: Այդ հանդիպումից հետո ԱԳ նախարարները պաշտոնապես հանդիպեցին նաև Նյու Յորքում: Այնուհետ Պերեսը լրագրողներին հայտարարեց, որ «Իսրայելն ու հրեական լոբբին ԱՄՆ-ում աջակցում են Թուրքիային»³⁸⁸՝ նկատի ունենալով նաև հակահայկական քաղաքականությունը:

³⁸¹ Timeline of Turkish-Israeli Relations, 1949-2006, The Washington Institute for Near Policy, Available [Online]: <https://www.box.com/shared/8r04vks4li>

³⁸² Marios L. Evriviadis, "The Hegemonic Turkish-Israeli Axis," Athens: E.K.O.ME. Society for Social and Economic Studies, 1998, Research Paper E962, p. 9.

³⁸³ Timeline of Turkish-Israeli Relations, 1949-2006, The Washington Institute for Near Policy, Available [Online]: <https://www.box.com/shared/8r04vks4li>

³⁸⁴ Иванова И., Израильско-турецкие отношения и проблемы региональной безопасности / Иванова И. / Ближний Восток: проблемы региональной безопасности - Москва: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 2000. с. 86.

³⁸⁵ Киреев Н.Г., Турция и Израиль – Стратегические союзники на Ближнем Востоке (хроника военно-политического сотрыдничества в 1994-1997 гг.), / Н.Г. Киреев // Ближний Восток и современность, Москва, 1998, № 5, с. 89-52.

³⁸⁶ Там же, с. 95.

³⁸⁷ Timeline of Turkish-Israeli Relations, 1949-2006, The Washington Institute for Near Policy, Available [Online]: <https://www.box.com/shared/8r04vks4li>

³⁸⁸ Marios L. Evriviadis, "The Hegemonic Turkish-Israeli Axis," Athens: E.K.O.ME. Society for Social and Economic Studies, 1998, Research Paper E962, p. 8.

1987 թ. դեկտեմբերին սկսվեց առաջին պաղեստինյան զինված պայքարն (ինթիֆադա) Իսրայելի դեմ, որը որոշակի խնդիրներ առաջացրեց Թուրքիայի և Իսրայելի ամրացող հարաբերություններում³⁸⁹: Ըստ Դավիդ Իվրիի՝ 1987 թ. կողմերը գտնվում էին «Ռազմավարական համագործակցություն» ձևավորելու համաձայնագրի ստորագրման եզրին, սակայն նույն տարվա վերջին սկիզբ առած պաղեստինյան ինթիֆադան ևս մեկ տասնամյակով հետաձգեց այդ գործընթացը³⁹⁰: Թուրքական կառավարությունը մի քանի հայտարարություն արեց՝ ի սատարումն պաղեստինյան ժողովրդի ազատ ինքնորոշման իրավունքի և քննադատեց իսրայելական բանակի ուժային գործողությունները³⁹¹: Սակայն, ընդհանուր առմամբ, ակնհայտ էր, որ պաղեստինյան ինթիֆադան մերձավորարևելյան իրադարձությունների վրա ունեցած իր բացասական ազդեցություններով հանդերձ, խոչընդոտ չէր հանդիսանա թուրք-իսրայելական հարաբերություններում կապերի հետագա ամրապնդման համար: Ստեղծված իրավիճակը բնութագրվում էր երկու երկրների ղեկավարության քաղաքական գործողությունների ոչ միանշանակությամբ, ինչպես նաև տնտեսական, ռազմա-տեխնիկական և այլ ոլորտներում կապերի բուռն զարգացմամբ:

Իսրայելը պաշտոնապես ճանաչած պետություններից Թուրքիան առաջին էր, որը 1988 թ. ճանաչեց նաև Պաղեստին պետությունը: Սակայն, իսրայելական քննադատություններից հետո, Թուրքիան հրաժարվեց պաղեստինյան ներկայացուցչին լիարժեք դիվանագիտական կարգավիճակ տրամադրել³⁹²: Պոտենցիալ ճգնաժամը հարթվեց, քանի որ թուրքական կողմը ձգտում էր ամրապնդել Իսրայելի հետ հարաբերություններում ունեցած հաջողությունները: Տնտեսական համագործակցության զարգացման վառ օրինակ էր 1989 թ. հոկտեմբերին իսրայելական մամուլի հայտարարությունը, ըստ որի՝ Թուրքիան հնարավորություն էր տալու իսրայելական ընկերություններին մասնակցել Արևելյան Թուրքիայի գյուղատնտեսական զարգացմանն ուղղված միջազգային մեծ նախագծին³⁹³: Անկարան շատ շահագրգռված էր այս հարցում, քանի որ կարող էր մեծապես օգտվել Իսրայելի գյուղատնտեսական փորձից՝ GAP նախագծում օգտագործելով կաթիլային ոռոգումը և բույսերի աճեցման նորագույն եղանակները: Նախատեսվում էր, որ համատեղ ուսումնասիրմանն ու զարգացմանն ուղղված համագործակցությունը նոր ագրո-տեխնոլոգիական նորարարությունների համար պետք է ղեկավարվեր երկու երկրների համալսարանների ու մասնավոր ընկերությունների կողմից: Գնահատվում էր, որ միկրո-ոռոգումը կարող էր խնայել օգտագործվող ջրի մոտ 30-50 տոկոսը, իսկ բերքատվությունը կարող էր կրկնապատկվել կամ նույնիսկ եռապատկվել: Տարածաշրջանային ագրո-տեխնիկական համագործակցությունը շատ արդյունավետ կլիներ նաև սակավաջուր արաբական պետությունների համար, քանի որ տարածաշրջանի ֆինանսական կազմակերպությունները պատրաստ էին աջակցել այդպիսի համագործակցությանը³⁹⁴:

³⁸⁹ Timeline of Turkish-Israeli Relations, 1949-2006, The Washington Institute for Near Policy, Available [Online]: <https://www.box.com/shared/8r04vks4li>

³⁹⁰ Bengio O., “The Turkish–Israeli relationship: Changing ties of Middle Eastern outsiders,” // *Interview with David Ivri, June 2, 2002*, // New York, 2004, p. 97.

³⁹¹ Timeline of Turkish-Israeli Relations, 1949-2006, The Washington Institute for Near Policy, Available [Online]: <https://www.box.com/shared/8r04vks4li>

³⁹² Ibid.

³⁹³ Marios L. Evriadias, “The Hegemonic Turkish-Israeli Axis,” Athens: E.K.O.M.E. Society for Social and Economic Studies, 1998, Research Paper E962, p. 9.

³⁹⁴ Pamukcu K., “Water-Related Cooperation Between Turkey and Israel,” Meria news, Issue 10, September 1997 Available [Online] <http://meria.idc.ac.il/books/water-coop.html>

Արդեն 1990 թ. Թուրքիայի ու Իսրայելի միջև առևտրաշրջանառության ընդհանուր գումարը հասնում էր 100-150 մլն դոլարի՝ վկայելով առևտրային և տնտեսական կապերի զարգացման սկզբնական արդյունքների հաջողության մասին³⁹⁵: 1991 թ. ամբողջ ծավալով վերականգնվեցին Իսրայելի և Թուրքիայի միջև դիվանագիտական հարաբերությունները³⁹⁶: Այս ամենը երկկողմ կապերի զարգացման համար նոր ազդակ էր հանդիսանում:

Այսպիսով, ուսումնասիրելով թուրք-իսրայելական հարաբերությունների բնույթն ու զարգացման դինամիկան, կարող ենք եզրակացնել, որ դրանք ուղղակիորեն կապված էին երկուստեք շահերի, տարածաշրջանային կոնյուկտուրայի և երկու պետությունների՝ դրանց նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի ու արտատարածաշրջանային քաղաքական համակարգի հետ: 1980-ական թթ. հետո նավթի գործոնը, որն արաբներն օգտագործում էին Թուրքիայի նկատմամբ որպես զենք, այլևս առկա չէր՝ կապված համաշխարհային նավթային շուկայում տեղի ունեցող գլոբալ փոփոխությունների հետ: Կիպրոսի խնդիրը, որը դեռևս լուծված չէր, սկսել էր հանդարտվել, և Թուրքիան դադարել էր հուսալ, որ ՄԱԿ-ը խնդիրը կլուծի իր օգտին, որի պարագայում միայն արաբների քվեարկությունը մեծ դեր կխաղար: Հետևաբար արաբական աշխարհի կարևորությունը նվազել էր նաև այս առումով: Արաբ-իսրայելական հակամարտությունը, որը որոշ առումով համարվում էր ևս մեկ խնդիր Թուրքիայի ու արաբական աշխարհի միջև հարաբերություններում, կորցրել էր իր ցցունությունը՝ կապված Իսրայելի ու Եգիպտոսի միջև կնքված համաձայնագրի ու իրան-իրաքյան պատերազմի (1980-88 թթ.) հետ³⁹⁷: Այս շրջանում Թուրքիայի հարաբերությունները Սիրիայի, Իրաքի ու Իրանի հետ որոշ առումներով կրում էին լարված բնույթ: Քրդական գործոնը ևս խոչընդոտներ էր առաջացնում եռակողմ հարաբերություններում՝ մասնավորապես Սիրիայի հետ, քանի որ վերջինս Թուրքիայի կողմից մեղադրվում էր Օջալանին ապաստան տալու և PKK-ին հովանավորելու մեջ: Միասին վերցրած՝ այս իրադարձությունները վերջ դրեցին «Արաբական հզորության դարաշրջանին», որից հետո Թուրքիան արաբների կողմից սկսեց դիտվել որպես ուղղակի սպառնալիք: Այսպիսով, տարածաշրջանային նման զարգացումների համատեքստում միանգամայն տրամաբանական էր թուրք-իսրայելական հարաբերությունների աստիճանական մերձեցման գործընթացը, որը սկիզբ առավ 1980-ական թթ. կեսից ու մեծ թափ ստացավ 90-ական թթ.:

Ինչ վերաբերում է Իսրայելին, ապա վերջինիս քաղաքականությունն Անկարայի հարցում մնում էր գործնականում անփոփոխ և ընթանում էր այն սկզբունքներով, ինչպես սահմանել էր Դավիդ Բեն Գուրիոնը: Ամեն նոր կառավարություն ձգտում էր առավելագույն կերպով օգտագործել Թուրքիայի հետ համագործակցության բոլոր հնարավորությունները՝ ԱՄՆ-ի միջոցով համադրելով ուղղակի կապերը գործողությունների հետ: Այս կամ այն կառավարության օրոք երկու պետությունների կապերի մակարդակը փոխվում էր՝ կապված կողմերի՝ տարածաշրջանային խնդիրներին մոտեցման ձևից:

Վերլուծելով հարաբերությունների զարգացման դինամիկան՝ կարելի է հանգել միանշանակ եզրակացության, որ այդ հարաբերություններից ավելի մեծ օգուտ քաղում էր

³⁹⁵ Киреев Н., Турция и Израиль – Стратегические союзники на Ближнем Востоке (хроника военно-политического сотрыдничество в 1994-1997 гг.), / Н.Г. Киреев // Ближний Восток и современность, Москва, 1998, № 5, с. 92.

³⁹⁶ Schneider A. M., “Turkey and Israel: Shared Enemies Shared Interests,” // The B’nai B’rith World Center// Jerusalem, September 1999.

³⁹⁷ Bengio O., “The Turkish–Israeli relationship: Changing ties of Middle Eastern outsiders,” New York, 2004, p. 137-138.

Իսրայելը, և որ հենց նա էր հանդես գալիս նախագծերի մեծամասնության իրագործման նախաձեռնությամբ: Մակայն, մինչև «Մառը պատերազմի» ավարտը ակտիվ երկկողմ կապեր չեն հաստատվել ոչ մի ոլորտում, բացի ռազմա-քաղաքական ոլորտից:

THE DEVELOPMENT DYNAMICS OF TURKISH-ISRAELI RELATIONS (1980-1991)

Aleksandr Sahakyan

(summary)

Turkish-Israeli relations are important constituents of international affairs. Their study has both academic and political significance. These relations have always been in the centre of the attention of both regional states and the world superpowers, taking into account their core meaning in such a highly explosive and important region as the Near East. The two states have been cooperating with each other for about half a century almost in all spheres - political, socio-economic and military - with military sphere being the leading one especially in recent years. From the first day of the formation of the state the cooperation with Turkey and other non-Arabic states was a paramount goal for Israel. There were both falls and rises in Turkish-Israeli relations. The period between 1949 - 1980s can be considered as a period of passive development of relations between the two countries. In the first half of 1980s the relations between the two states were chilly due to Israel's policy in Lebanon and economic problems in Turkey. In the second half of 1980s and the first half of 1990s the relations between Turkey and Israel gradually started to ameliorate. Though economic cooperation greatly progressed, 1990s were significant with Turkish-Israeli military cooperation. Joint military exercises, military programs, agreements, contracts, the modernization of Turkish military force with Israel's assistance brought about tension and discontent in the region.